

Българското управление във Вардарска Македония през Втората световна война

Доц. д-р Александър Гребенаров

Големият български книжовник, фолклорист и общественик Кузман Шапкарев през целия си съзнателен живот отстоява българщината в историко-географската област Македония. Той често влиза в полемика с гръцките привърженици на „мегали идея”, които десетилетия наред задушат кълновете на българското църковно-просветно дело в областта. Охридският възрожденец предупреждава българската общественост и за опитите на шовинистичните кръгове в Белград да включват към „Стара Сърбия” цяла Македония, част от Северна Албания и дори няколко окръга от Княжество България. Неговите предупредителни слова звучат пророчески след смъртта му (1909), когато се осъществява дългоочакваното освобождение, последвано от ново заробване на македонските българи – първо през 1913 г., с мирния договор в Букурещ, а по-подир и в Ньой през 1919 г.

На 19 април 1941 г. започва нова страница в историята на Македония. В деня на страстната събота преди Великден, когато по отколешна източноправославна традиция преди изгрев слънце жените са омесили великденските обредни хлябове, българските трибагреник отново се развява в пределите на Вардарска Македония.

Крива паланка

Прилеп

Българските военни части навлизат върху „обетована земя”, където мнозинството от коренното население не е забравило своя български род, език и име, както и заветите на българските възрожденци братя Димитър и Константин Миладинови, Йордан Хаджиконстантинов-Джинот, Марко Цепенков, Григор Пърличев, Кузман Шапкарев, Райко Жинзифов и др. Във всички градове във Вардарска Македония (без Тетово, Гостивар, Кичево, Дебър и Струга, отстъпени на Италия от Германия), българските войски са посрещнати като дълго чакани освободители с тържествения възглас **„Христос Воскресе!”**

Струмица

Смилево

Множество документални извори показват, че населението в областта във важен момент е подпомогнато от българската държава безусловно, тъй като става дума за сънародници в беда, обречени на гладна смърт. В поверителна информация от Дирекцията на полицията до министъра на вътрешните работи и народното здраве до министър Петър Габровски от 31 май 1941 г. е представена тягостна картина, разкриваща естествената реакция на гладуващи хора: „Милионни имуществва от военни и граждански складове са изчезнали, разпилени, и повикът на населението е „Няма хляб”, въпреки че само в Ресен са разграбени 6–7000 торби брашно, с хиляди тенекии мас, със стотици кг. захар и др.” В изложението се споменава и за погромите, извършени от местни жители, разбили много здания, казарми на жандармерийските полицейски власти от бившата югославска държава, за изнесени врати, подове, прозорци, стълби,

мебелировка, оръжие и др. Тревогите сред жителите се засилват и от зачестилите кражби, извършвани от криминални затворници, освободени преди навлизането на германските части в областта.

Статистическите данни от дирекциите на „Разпределението” и „Храноизноса” показват слабите възможности на стопанството в Македония да изхранва населението без външна помощ. Това обяснява чувството на паника, обзела местните жители, както и действията им за разграбване и запасяване с едни от най-важните военновременни продукти – брашно, мас и захар. През целия военен период 1941–1944 г. в пределите на Вардарска Македония се внасят хранителни стоки от първа необходимост. София експортира към областта хиляди тонове земеделски продукти – пшеница, ръж, ечемик, овес, царевица, фий, просо, боб, нахут, леблебия, картофи, ориз и фураж. От включените в статистиката 15 артикула от Македония се изнасят в старите предели само памучно семе (275 т.) и опиум (66 т.). Направената обща калкулация на внос/износ в посока София-Скопие е показателна. В областта са внесени 34 651 т., а са изнесени 341 т., т.е. съотношението е приблизително 100:1.

Още по-драстична е статистиката за храни и стоки, като брашно, макарони, фиде, грис, бисквити, сирене и кашкавал, слънчогледово масло и др. Всички те се внасят в областта без нито грам да излиза от нея. При това става дума за военновременен режим, в който трудно се оцелява, а в старите предели на страната е въведена купонна система. Все в такава насока са и други данни, които показват увеличения брой добитък в областта, построените „в пъти повече”, в сравнение със съществуващите преди април 1941 г. шосета, жп линии и мостови съоръжения, поправените и обзаведени болници, манастири, църкви, клубове, казарми, минни предприятия, училища и пр. В Скопие е създаден Университет, Народен театър, Народен музей, започват емисии на български език по радио „Скопие”, печатат се книги, списания и вестници.

Зад тази възстановителна стопанско-културна и цивилизаторска мисия на България не стоят окупаторски интереси, а желание за помощ към сънародници, заплашени от глад и бездуховна нищета. За по-бързата интеграция на новоприсъединените земи управляващи среди в София инвестират през Втората световна война огромна сума, която надхвърля многократно бюджета на страната за една година. Явлението е „парадоксално” и „трудно обяснимо” за изследователи в Р Македония, които десетилетия наред говорят и пишат за ужасите, които „македонското население” изпитвало от „българския окупационен режим”. В този дух са отпечатани учебници за всички възрастови групи, както и многотиражни, луксозно издадени трудове, между които и наскоро излязлата двутомна енциклопедия. Те напомнят за други методологии, „времена и нрави”, които в цивилизованите държави отдавна са „сенки от миналото” и обект на историографски проучвания.

По-голямата част от населението в областта не прикрива българското си етническо самосъзнание. Приобщаването му към цялостния живот на царството вкл. образование, просвета и църква, не среща сериозни пречки, заради общия родови корен, история, език и цялостна духовна култура. Това показва и статистиката за народностния състав на населението в 15 дивизионна област от 1942 г., включваща Вардарска Македония без градовете Тетово, Гостивар, Кичево, Дебър и Струга и прилежащите им села. Според данните в нея, от цялото население в дивизионната област 999 457 души, българи са 599 920 души (60% от общото население), цигани – 148 851 (14.9%), албанци – 108 521 (10.9 %), турци – 93 473 (9,4%), евреи 10 423 (1%), гърци – 2 979 (0.3%) и други – 35 290 (3.5 %).

През период от близо 41 месеца София се опитва да преобрази цялостния живот на Вардарска Македония, приобщавайки я към държавния организъм на страната. Не всички действия са „лицеприятни”. Често критиката и предложенията за подобряване на неговите функции

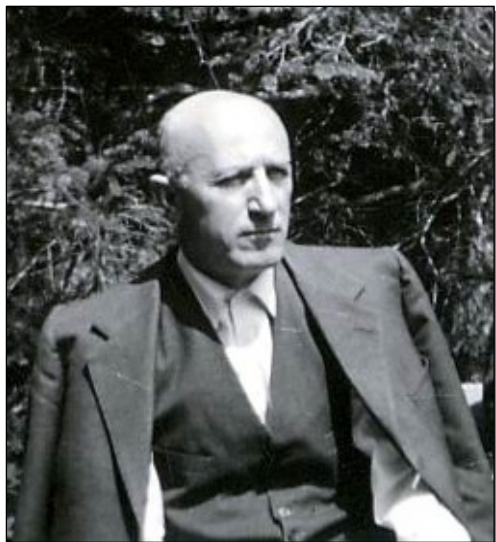
имат основания. В някои случаи, заради външнополитически съображения, като при депортирането на евреите от Македония и Тракия, които България не успява да спаси, в други – поради неподготвеност на държавата да адаптира институционално новоприсъединените земи. Тя прави бързи промени в българското законодателство, но не бива да се забравя, че като цяло то е създадено при различни условия и в други времена. Новоприетите „в движение” закони, постановления, правилници и актове не всякога гарантират успешни резултати, още повече, че в „новите земи” процесите са динамични, а понякога и хаотични, тъй като се влияят и от други държави. Не на последно място стои и субективният фактор, защото трудно се откриват надеждни административни служители, които без чувство на носталгия или мъст нещо да се разпореждат и грижат за изпълнението на закона.

Интерес представляват проявите на дейците от разформированата през 1934 г. ВМРО и македонските легални организации. След април 1941 г. те отново са на преден план, „забравили” за обидите и репресиите срещу тях в предходните години. В името на българската кауза в Македония, дейците се нареждат сред първите помощници на държавната власт, приветствайки обединението на областта с Родина-майка.

Константин Ципушев

Независимо от позитивното като цяло настроение у дейците към българското управление, в стратегическите министерства внимателно се наблюдават всички техни действия, вкл. и противоречия, описват се възможните гледни точки и предлаганите алтернативни решения за статута на областта. Те най-често са свързани с обособяването ѝ като самостоятелна държавно-политическа единица. В първата половина на 1944 г. до подобна идея достигат и дипломатите на България и Германия. Виждайки военния крах на държавите от Оста, през август с.г. те се сещат за известния деец Иван Михайлов и търсят съдействието му. Старият идол на македонското освободително движение, останал с много горчивина в душата, „долита” по спешност в София, а по-късно и в Скопие. Тази визита

е направена „инкогнито” и за нея се носят още легенди. Въпреки увещанията от политици, съидейници и близки, Иван Михайлов прозорливо отказва на предложението да поеме ръководството на областта и обяви Независима Македония. „Дванадесетият час”, според него, вече е минал.

Иван Михайлов

Завръщането на българските войски през септември 1944 г. в старите предели на царството е свързано с изпитания на духа и волята, защото военните формирования водят сражения на няколко фронта – срещу войски на бившия съюзник Германия, партизански части на бъдещия партньор Югославия, четнически формирования на Дража Михайлович, националистически албански организации. В България те са очаквани от представители на съветската армия, които се разпореждат в страната и дават своите напътствия като пълновластни управляващи. Така с

покрусени надежди завършва второто българско управление във Вардарска Македония. И ако през 1941 г. на Великден се възраждат българските мечти, то 41 месеца по-късно, с приближаването на друг голям религиозен празник Кръстовден се погребват българските възжеления за „... един народ, една държава, един цар”.

Интерес за историята на Македония са запазените разпити на Димитър Гюзелев и Спиро Китинчев, водени в злокобните учреждения ОЗНА и УДБА, които предстоят да бъдат публикувани. Те са своеобразна изповед на известните български дейци, жадуващи за освобождение на Македония. Двамата интелектуалци наивно вярват, че ще бъдат освободени от „народната власт“, поради липса на вина, а не осъдени на смърт (Д. Гюзелев) или на 20-годишна каторга (Сп. Китинчев) „в името на народа“ на Македония!

Тяхната съдба споделя и кметът на Охрид Илия Коцарев. Някогашният деец на ВМОРО/ВМРО и популярен български общественик първоначално е осъден на смърт като „сътрудник на окупаторите“, а по-късно присъдата му е заменена с 20-годишен затвор. Тревожни мигове за оцеляването си ще изпитват и всички живеещи в областта дейци и техни семейства, участвали или симпатизирали на българското управление.

Примерът и саможертвата на загиналите военнослужещи и мирни граждани, които воюваха, работиха и живяха за Българска Македония, но не дочакаха нейното национално освобождение, ни задължава да търсим решения в новото време – без войни и метежи, по пътя на разбирателството – колкото и това да е трудно или на пръв поглед „невъзможно”! Надяваме се в бъдеще на повече изследователска смелост и желание за обща работа с колегите от Р. Македония и другите балкански държави по тази спорна проблематика. Тя не само възбужда значим интерес, но все още чака нови факти, аналитични интерпретации и сериозни научни дебати, все в интерес на историческата истина.

*

За любителите на автентичните материали поместваме два обработени документа. Те се отнасят за Охрид – родния град на читалищния патрон Кузман Шапкарев и показват атмосферата в старата българска столица през началните седмици на Второто българското управление във Вардарска Македония.

№ 1

Апел от кмета на Охрид Илия Коцарев до Охридското братство в София за изпращане на храни, поради изчерпване на резервите и очакване на смъртни случаи от глад в града

Охрид, 9 май 1941 г.

Илия Коцарев

Охрид е свободен, разкъсаха се веригите на черното сръбско робство, жителите на Българския Йерусалим радват се на свободата, но много скърбят що е техният край – околията и градът на братя Миладинови, заседнат от италианците, които се показаха като съюзници на албанците съвсем нетолерантни пряма нас. Издържахме, не се подадохме на свевъзможни интриги и клюки от страна на нашите вековни тирани – турците, които сега под булото на албанското знаме станаха всички албанци.

Градът, както и околията, особено три общини: Сливовска, Коселска и Галичичка (Велестовски край), ще умрат от глад, ако им се не притече в помощ.

Охрид има резерви от храни за 4–5 дни и, ако в тоя период се не помогне, ще бъдем зрители на смъртни случаи. Италианците не ни оставиха никакви храни и това, което имахме, съчувано взеха ни и така сме оставени на съдбата на провидението.

Вярвам да се всички интересувате за Вашия роден край, кой е мил за Вас и нас, затова не се съмнявам, че ще направите всичко възможно за смегчанието на сегашното положение.

Меродавните кръгове са благовременно известени, ала се надяваме и вие от Ваша страна ще направите всичко възможно да се побърза.

Извинете, що досега не сме се явили, причината е тежкото положение, в което бяхме.

Здравейте! С искрен поздрав от кмета в Охрид.

(п) Илия Коцарев
Вярно с оригинала:
Временна комисия: (п) [не се чете]
(п) [не се чете]

АМВР, ОБ-13577, л. 110. Оригинал. Машинопис.

№ 2

Из доклад на ловчанский митрополит Филарет, представен на заседание на Св. Синод, за народността и дух и уредбата на управляваната от него Охридско-Битолска епархия

София, 12 юни 1941 г.

[...]

ЛОВЧАНСКИЙ ФИЛАРЕТ. Преди всичко дължа да поднеса на Св. Синод радостта на верните от Охридско-Битолския диоцез за освобождението им от чуждата власт и благодарността им към родната църква, загдето тя не ги е забравила в молитвите и грижите си през дългото и мъчително робство. Радостта им е неописуема и те я изразиха при масовото и тържествено посрещане на българския архиерей. За хората от онзи край най-свети и най-популярни личности са блаженопочившият екзарх Йосиф, чиито портрети на много места са запазени, и цар Фердинанд, когото те смятат за борец за свободата на българите в Македония.

Ловчанский Филарет

При това трябва да добавя, че все пак съмнението дали и този път освобождението им не ще бъде краткотрайно, както вече става два пъти по ония краища, засенчва радостта им и в някои отношения ги прави сдържани. В това отношение църковната проповед до голяма степен разсейва съмнението им.

Битолското и Прилепското полета, които влизат в пределите на Охридско-Битолската епархия, са богати и със своите разнообразни култури дават всичката възможност за един цветущ стопански живот. Въпреки това обаче, сега населението там гладува. Пазарът е оскъден. Килограм царевица се продава от 15–20 динари. Град Битоля е почти мъртъв в търговско отношение. Магазините са затворени поради липса на стоки. Из улиците се движат групи селяни, които търсят храни. Населението бедства, но духом не унива и временните страдания покрива с радостта от

освобождението. Германците реквизируют всичко, каквото намерят, наистина срещу заплащане. Те са заели и всички църковни помещения, дори и митрополията, която освободиха едва срещу Петдесетница, поради което не успях писмено да донеса на Св. Синод за състоянието на епархията. Това обаче ще сторя допълнително.

Първата св. литургия отслужих в гр. Охрид в деня на Св. Св. Кирил и Методи в храма „Св. Климент“. Впоследствие служих и в останалите църкви на града при голямо стечение на богомолци, които вземат живо участие в църковното пение, а през време на проповедта изразяват общо и велегласно задоволството или несъгласието си.

В Охрид българщината е добре запазена. Сърбите не са успели да направят никакви поражения върху духа и езика на охридчани. Градът има 11 000 души жители, от които 6000 са турци, а останалите българи. Турците, подстрекавани от италианците, заменят червените си фесове с бели – албански, и се мъчат да правят манифестации в полза на Италия. Турската религиозна община е много богата, защото е обсебила всички имоти през турското робство. Заедно с храмовете, които турците тогава са обръщали на джамии, са взимали и съответните имоти. Тия спорни въпроси ще трябва да се уредят в бъдеще.

В Охрид няма митрополитска сграда. Зданието на църквата „Св. Климент“, което в миналото е служило за канцелария на митрополията, е старо, паянтово и клони да падне. За приличен митрополитски дом и дума не може да става. Охрид отстои на 78 км от Битоля. Последният се явява естествен център в Охридско-Битолската област. В Битоля са и областните служби. Охрид, засега без Дебър, се намира в периферията на епархията и не е свързан с удобни пътища с останалите градове на областта. Ето защо установих епархийския център на Охридско-Битолската епархия в гр. Битоля, където има удобен митрополитски дом, построен от блаженопочившия митрополит Григорий. Охридчани държат обаче да имат свой владика.

Манастирът „Св. Наум“ е в италианско владение. Италианците се държат много зле. След дълги молби и увещания ми разрешиха да посетя манастира. Братята, пет души на брой, са сърби. Игуменът е русин, светогорски монах. Приеха ме радушно и тържествено. Над гроба на св. Наума отслужих молебен за царя и за Св. Синод. Игуменът ми изповяда, че италианският генерал от Поградец подканял него и монасите – сърби да се явят при албанския православен епископ и да приемат неговата юрисдикция. След това епископът щял да посети манастира и да го обяви подведомствен нему. Но нито игуменът, нито монасите се подали на това внушение, защото предпочитат да са подведомствени на братска славянска църква, отколкото на албанците. Назначих о. игумена и за енорийски свещеник на трите села по брега на Охридското езеро – Тръпейца, Пещене и Св. Наум, окупирани от италианците, понеже няма кой да обслужва тези

села. В Охрид свиках конференция на свещениците от околията. Всички те са българи. Повечето от тях са на преклонна възраст.

В Битоля има две църкви – старата българска църква „Св. Богородица” и патриаршеската „Св. Димитрий”. Има и няколко параклиса. Патриаршистите, покровителствани от германците, се опитаха да образуват своя църковна община, като използваха за тази цел един отстранен от нашата полиция стар патриаршески свещеник, о. Петър. Другият патриаршески свещеник о. Василий обаче, който има син адвокат с високо българско съзнание (той е бил един от защитниците на студентите от скопския процес), под влияние на своя син и на д-р Светиев, дойде, целува ръка и заяви, че желае да служи под ведомството на Българската православна църква. Старото патриаршеско църковно настоятелство прави някакви обструкции на о. Василия, но той остана непреклонен в решението си. Впоследствие той ми представи четирима души, добри българи, които аз назначих за църковни настоятели.

Те приеха всички документи и книжа от старото настоятелство и се наеха да управляват многомилionenното имущество на църквата „Св. Димитрий”.

Положението на свещеническия кадър е следното:

Почти всички енории имат свои свещеници. В Охридско-Битолския диоцез има всичко 170 енории. На всички свещеници дадох назначителни писма, освен на свещениците от Кичевско и Стружко, които напускат своите енории и искат да се прехвърлят в свободните предели. Навсякъде назначих архиерейски наместници и пунктови свещеници, наложи ми се в Кичево да назнача за пунктов свещеник един йеромонах, черногорец, италиански поданик, който говори много добре македонското наречие, и който в сръбско време е защищавал и е криел в манастира си подгонени от сръбските жандарми български свещеници.

Почти всички енорийски свещеници са със средно духовно образование, получено в Битолската сръбска семинария. Незначителен брой от тях са стари екзархийски свещеници, които са без образование.

Като имам предвид имотите на св. митрополия в Битоля – три къщи, овощна градина, която дава добър приход, богатствата на църквата „Св. Димитрий”, стопанските възможности на хората от Битолско и Прилепско и най-вече голямата им църковност и жива вяра – намирам, че от Охридско-Битолската област може да се сформира една добра, жизнеспособна епархия.

Засега в епархията съм командировал само три енорийски свещеници, протосингела на Ловчанската митрополия, един секретар и един касиер и смятам, че митрополията започва своето нормално функциониране.

[...]

Наместник-председател на Св. Синод:
† Видинский (п) *Неофит*
† Софийски (п) *Стефан*
† Доростолский и Червенски (п) *Михаил*
† Врачанский (п) *Паусий*
† Неврокопский (п) *Борис*
† Търновский (п) *Софроний*
† Варненски и Преславски (п) *Йосиф*
† Пловдивский (п) *Кирил*
† Ловчанский (п) *Филарет*
† Сливенский (п) *Евлогий*
† Старозагорский (п) *Климент*

ЦДА, Ф. 791К, оп. 1, а.е. 67, л. 51–70. Оригинал. Машинопис.